

JŪRATĖ PAJĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

PRIJUNGIAMIEJI LAIKO SAKINIAI SU RIBĄ NUSAKANČIAIS JUNGIAMAISIAIS ŽODŽIAIS

Gramatinės ypatybės. Prijungiamieji laiko sakiniai su ribos jungiamaisiais žodžiais vartojami norint parodyti dviejų [1] veiksmų [2] santykį vienas kito atžvilgiu – jais gali būti perteikiami ne tik veiksmų sekos arba vienalaikiškumo santykiai, bet ir siekiama išryškinti trukmę ar fiksuoti besikeičiančią situaciją. Pagrindinis ir šalutinis sudėtinio sakinio dėmenys [3] yra susiję asimetriniu santykiu. Ryškiausias asimetrinės sąsajos rodiklis yra specialūs jungiamieji žodžiai [4], esantys šalutinio dėmens [5] sudėtine dalimi [6]. Šalutinio dėmens predikatu dažniausiai eina asmenuojamosios veiksmažodžio formos [7]. Neasmenuojamosios veiksmažodžio formos [8] su ribos reikšmės jungiamaisiais žodžiais parenkamos retai. Tapataus subjekto abiejuose dėmenyse įvardijimo atveju, paprastai būna praleidžiama subjekto nuoroda šalutiniame dėmenyje.

Aprašant prijungiamuosius laiko sakinius su ribą nusakančiais jungiamaisiais žodžiais [9], svarbu aptarti tokius gramatinius jų požymius kaip:

- jungiamieji žodžiai;
- šalutinio dėmens predikatų finitiškumas;
- prijungiamojo dėmens pozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu;
- pagrindinio dėmens veiksmažodžio modalumas:

– episteminis: pagrindinio ir šalutinio dėmens predikatų gramatinio laiko vartosenos deriniai bei jų sąsaja su skirtingo semantinio ryšio (*de re* ir *de dicto*) realizacijomis;

- deontinis: šalutinio dėmens veiksmažodžio gramatinio laiko parinkimo galimybės ir neiginio vartojimo atvejai;

- veiksmų faktyvumo vertinimas.

1. Jungiamieji žodžiai. Laiko sakiniuose ribos reikšmei pabrėžti gali būti vartojami jungiamieji žodžiai *kol*, *iki*, *ligi*, *pakol*. Sakiniai su jungiamuoju žodžiu *kol* [10] yra sukuriami dažniausiai. Šio jungiamojo žodžio populiarumas nesunkiai pastebimas ir be specialių tyrimų. Išleisti dabartinės rašytinės kalbos žodžių dažnumo žodynai taip pat fiksuoja šio jungiamojo žodžio dažną vartoseną. Pavyzdžiui, elektroninio dažninio žodyno *Bendriniai XX a. spaudos žodžiai* pateikiamoje duomenų bazėje sakiniai su *kol* sudaro absoliučią daugumą – 96 % (248 pavartojimo atvejai). Sakinių su kitais ribos jungiamaisiais žodžiais pavartota maždaug po vieną nuošimtį (sakinių su *kolei* ir su *ligi* – po 2 fiksacijas, su *pakol* ir su *iki* [11] – po 3). Laiko sakinių su jungiamaisiais žodžiais *iki*, *ligi* retą vartoseną rašytinėje kalboje rodo ir *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* paieškos rezultatai – tarp daugelio prielinksninės vartosenos atvejų vos galima aptikti vieną kitą sakinį su *iki* ar *ligi*, atliekančiais jungiamųjų žodžių funkciją, pvz.:

(1) *Toliau ji nosisuka iš upės į šiaurę nuo Pačiariaukštės ir išsilenkdama į rytus ir šiaurę ji eina [ligi sutampa su Nemunėlio upe ...]* KT

(2) *[Dar iki nušvintant pavasariui] niūrų žiemišką Lietuvos peizažą tai šen, tai ten pagyvindavo nebent reguliariai sproginėjančios politinės bombelės.* KT

Menką jungiamųjų žodžių *iki, ligi* vartojimo dažnumą gali lemti funkcinių homonimų egzistavimas [12] ir siekis išvengti dviprasmiškumo. Senuosiuose raštuose jungiamųjų žodžių *kol, iki, ligi, pakol* vartoseną įvairi [13].

2. Šalutinio dėmens predikato raiška.

2.1. Finitinės veiksmažodžių formos. Įprastas vartosenos modelis yra sinchroniška šalutinio ir pagrindinio dėmenų predikatų gramatinio laiko formų tarpusavio darna. Paprastai ir vienalaikiškumo, ir sekos nuorodai perteikti šiems veiksmažodžiams parenkamos to paties gramatinio laiko formos, pvz.:

(3) *Būna ramus, [kol miega].*

(4) *Trylika mėnesių su valdininkais tampėmės, [kol gavome licenciją].*

Tam tikrais atvejais pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse gali būti pavartojamos skirtingo gramatinio laiko formos (apie asmenuojamųjų veiksmažodžių gramatinio laiko derinių variantus žr. 4 ir 5 skirsni).

2.2. Nefinitinės veiksmažodžių formos.

2.2.1. Šalutiniai sakiniai su dalyviais gali būti interpretuojami dvejopai – jų pagrindą sudarančią veiksmažodinę formą galima vertinti kaip gramatiškai savarankišką neasmenuojamąją arba kaip sudėtinės laiko formos [14] su praleista jungtimi variantą. Pagrindinio dėmens veiksmažodžio deontinis modalumas lyg ir leidžia žemiau nurodyto modelio sakinius laikyti labiau sustabarėjusiomis konstrukcijomis, nes nefinitinių veiksmažodžių formų parinkimo galimybės su jungiamaisiais ribos reikšmės žodžiais yra gana ribotos. MODELIS $V_{ESAMASIS}$, KOL+ NE+ $V_{DALYVIS}$. Tokių šalutinių dėmenų pagrindu paprastai būna veikiamieji ar neveikiamieji įvykio veiksmo būtojo kartinio laiko dalyviai su neiginiu, kai siekiama nurodyti artėjantį, bet dar nepasiektą rezultatą, plg.:

(5) *Be to, [kol neiškepęs], jis net nesiduoda atskiriamas nuo keptuvės.* INT

(6) *[...] niekada nereikia berti druskos, [kol sriuba visai neišvirusi].* INT

(7) *ligonius būtina skubiai operuoti, [kol dar neįvykęs insultas].* INT

Pozicijoje po ribos reikšmės jungiamojo žodžio gali atsirasti tik tam tikros reikšmės dalyvis, nurodantis veiksmo arba situacijos, turinčių baigtis tam tikru apibrėžtu rezultatu, ir artėjančių prie to rezultato, raidos tarpsnį. Nesant jungties, tokioms nuorodoms, susijusios su pokyčiu ir artėjimu prie rezultato, įvardijimui reikalinga ir atitinkama gramatinė realizacija – būtojo kartinio laiko dalyvio forma, dažniausiai su neiginiu. Tai lyg ir leistų daryti prielaidą, kad tokiuose sakiniuose vartojamos konstrukcijas vis labiau gramatinamos [15]. Gali būti, kad konstrukcijų, kurias būtų galima laikyti nefinitiniais sakiniais, didesnę gramatiškumo laipsnį rodo ir tai, kad esama ir tokio modelio sakinių, kaip, pvz.:

(8) *Negali mirti, [kol esi to nepamatęs].*

Iš sakinio išėmus vien jungtį, jam kažko lyg ir trūktų, o kažko būtų perdaug, plg.:

(9) ?Negali mirti, [kol to nepamatęs].

Bet sakiny, neturintis nei jungiamojo žodžio, nei jungties atrodo visai tinkamas, plg.:

(10) *Negali mirti [to nepamatęs].*

MODELIS V, KOL + V_{DALYVIS}. Sakiniai su teigiamu eigos ar įvykio [16] veiksmo dalyviu paprastai parenkami besibaigiančios veiksmo būklės apibūdinimui, pvz.:

(11) *Reikia jį nufotografuoti, [kol dar matomas].*

(12) *Nelįsk, [kol puodas įkaitęs].*

2.2.2. MODELIS V_{ESAMASIS}, IKI + V_{PADALYVIS}. Šalutinių dėmenų predikatais su jungiamuoju žodžiu *iki* gali tapti ir padalyviai, pvz.:

(13) *Giliai po žeme palaidotos gynybinės sienos ir naujai atrastas keturkampis bokštas stovėjo [dar iki pradedant statyti XVI a. valdovų rūmus]... INT*

(14) *Jis gyveno Europoje [200 tūkstančių metų dar iki pasirodant Homo sapiens]. KT*

(15) *[Iki paskiriant jį Politikos departamento direktoriumi,] P. Z[...] vadovavo URM NVS skyriui. KT*

(16) *[Iki pradedant sportuoti], tai mane šėtonas nuo pirmadienio iki sekmadienio valdė. INT*

Tokie sakiniai susiję su veiksmy / būsenų eiliškumo arba ciklo ypatybių apibūdinimu. Jie dažnai vartojami siekiant nurodyti valgių ar gėrimų gaminimo eigą ar tos eigos dalims skirtą laiką (keistoka tik, kad juose atskaitos tašku parenkama proceso pabaiga), plg.:

(17) *Apynių dedama 3 etapais: 1 – pirmosios misos nutekimo pradžioje, 2 – pagrindinės misos, vos užvirus apyniams, [3 – 20 minučių iki baigiant virinti apynius]. INT*

(18) *Ruošiant kepinus, purkos įminkomos į tešlą, gaminant kitus patiekalus, šafrano dedama [likus kelioms minutėms iki baigiant gaminti]. INT*

(19) *[10 min. iki baigiant kepti], pyragą apibarstykite stambiai tarkuotu šokoladu... INT*

Bet net ir valgių gaminimą apibūdinančiuose kontekstuose šalia IKI + V_{PADALYVIS} konstrukcijų vartojamos PRIEŠ + V_{PADALYVIS} konstrukcijos, plg.:

(20) *[15 min. prieš baigiant kepti], išplaktus baltymus užtepkite ant pyrago su vaisiais. ... INT*

Kituose kalbėjimo kontekstuose jungiamojo žodžio *iki* ir padalyvio konstrukcijos dažniau keičiamos konstrukcijomis su *prieš* ir padalyviu [17], plg.:

(21) *Kurioje kompiuterio vietoje programa laikoma [iki pradedant rašyti rašinį]? [...] Prieš pradedant rašyti] – standžiajame diske, rašant – pagrindinėje atmintinėje... INT*

3. Prijungiamojo dėmens pozicija. Prijungiamųjų laiko sakinių pozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu yra gana laisva [18]. Dėmenų vietos parinkimas beveik neturi įtakos semantiniams santykiams: ankstesnį veiksmą žymintis šalutinis dėmuo gali eiti ir po vėlesnius santykius laiko skalėje žyminčio pagrindinio dėmens. Reikšmių santykį nulemia ne šalutinio dėmens pozicija, bet jungiamųjų žodžių [19] bei veiksmažodžių veiksmo bei gramatinio laiko formų derinys sudėtiniame sakinyje. „Kadangi propozicija, kuri sudaro foną, iš principo visada išreiškiama šalutiniu sakiniu, turinčiu aiškų prijungimo rodiklį, tai jos statusą nebūtina išryškinti

tokia papildoma priemone, kaip dėmenų tvarka“ (Holvoet 2003: 107). Aplinkybinis laiko sakinių statusas lemia jų palyginti laisvą ryšį su modifikuojamu veiksmažodžiu. Šalutinis laiko sakinytis gali eiti ir prieš pagrindinį, ir po jo, gali ir įsiterpti į jį. Kai šalutiniame ir pagrindiniame dėmenyse nusakomų veiksmų veikėjas yra tas pats, šalutinio dėmens subjektas praleidžiamas. Subjekto elipsė laiko sakiniui suteikia daugiau pozicinių galimybių, plg.:

- (22) *Kol dirbo ligoninėje], mama dažnai nuvažiuodavo pas tetą.*
 (23) *Mama, [kol dar dirbo ligoninėje], pas tetą dažnai nuvažiuodavo.*
 (24) *Mama pas tetą dažnai nuvažiuodavo, [tik kol dirbo ligoninėje].*

Šalutinius laiko sakinius iškėlus į sakinio pradžią arba įterpus į pagrindinį sakinio dėmenį, galima paryškinti perteikiamos informacijos svarbumą ir jos sąsajas, nors formaliai šie sakiniai atlieka tik veiksmažodžio modifikatoriaus funkciją. Dažnesnė šalutinių laiko sakinių su ribos jungiamaisiais žodžiais pozicija raštų kalboje yra po pagrindinio dėmens (remiantis šia vartosenos tendencija pateikiami ir sakinių struktūros modeliai, pvz.: $V_{\text{BŪTASIS}}, \text{KOL} + V_{\text{BŪTASIS}}$).

4. Pagrindinio sakinio dėmens modalumas. Pagrindinio sakinio dėmens predikato modalumas įtakoja šalutinio sakinio dėmens veiksmažodžio gramatinio laiko formos parinkimą. Faktvyias nuostatas perteikiančiuose prijungiamuosiuose laiko sakiniuose su ribos reikšmės jungiamaisiais žodžiais (kaip ir sakiniuose su bendrosios laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais) abiejų dėmenų veiksmažodžiai dažniausiai būna to paties gramatinio laiko. Kai pagrindinio sakinio dėmens predikatas yra deontinio modalumo ir žymi nefaktyvius veiksmus, laiko sakiniai, perteikiantys ribos nuorodą, turi atitikti taip pat nefaktyvaus veiksmo žymėjimui keliamus reikalavimus.

4.1. Episteminis modalumas [20]. Šio modalumo predikatai paprastai žymi faktyvius veiksmus, o nuosakos kategorijos požiūriu priklauso tiesioginei nuosakai [21].

4.1.1. Semantiniu *de re* ryšiu [22] SUSIJUSIŲ LAIKO SAKINIO DĖMENŲ predikatai paprastai būna sinchroniškai tarpusavyje derančios to paties BŪTOJO KARTINIO ar BŪTOJO DAŽNINIO LAIKO veiksmažodžių formos, nurodančios konkrečius praeities veiksmus ar situacijas.

MODELIS $V_{\text{BŪTASIS}}, \text{KOL} + V_{\text{BŪTASIS}}$. Būdami to paties gramatinio laiko pagrindinio ir šalutinio dėmenų veiksmažodžiai perteikia norimas nuorodas apie veiksmų vienalaikiškumo ribas, plg.:

- (25) *Ir mes, [kol buvo pinigų], darėm šioją tokį remontą. KT*
 (26) *Jie tvarkėsi salėje, [kol dalyviai pietavo]. KT*
 (27) *[...] vietinės parduotuvės pardavėja Tapilia juos slėpdavo sandėlyje, [kol supelydavo], o tada jau parduodavo. INT (Sigitas Parulskis)*

Šalutiniame dėmenyje pavartojant būtojo laiko įvykio veiksmo veiksmažodį akcentuojamas rezultatas, kurio buvo siekiama pagrindiniame dėmenyje konkrečiai ar apibendrintai nurodytą laiko tarpą, pvz.:

- (28) *Krikšto tėvas Antanas Zmuidzinavičius kelias valandas vaikščiojo pajūriu, [kol naujagimei sugalvojo Undinės vardą]. KT*
 (29) *Praėjo beveik dešimt metų, [kol jie atkeliavo į Lietuvą]. KT*
 (30) *Reikėdavo nemažai laiko, [kol kolonėlė prišildydavo vandens]. KT*

MODELIS $V_{\text{BŪTASIS}}, \text{KOL} + \text{NE} + V_{\text{BŪTASIS}}$. Veiksmažodžiai gali būti su neiginiu šalutiniame, pagrindiniame arba abiejuose dėmenyse, plg.:

- (31) *Geras tris minutes santykis nesikeitė, [kol pagaliau „Sakalai“ jį išlygino].* KT
 (32) *Vaikystėje, apsvilkusi jos drabužiais, šokdavau viena prieš veidrodį tol, [kol neapastovėdavau ant kojų].* KT
 (33) *[Kol neparašiau gražaus raštelio į VTAT] – reikalai nejudėjo.* KT

Neiginys gali būti vartojamas ne tik siekiant perteikti veiksmažodžio propozicinės reikšmės paneigimo nuorodą, bet ir dėl emfatinės funkcijos, plg.:

- (34) *Aš seniau pirkdavau mėsą pas „savą“ pardavėją, [kol neapgavo].* INT
 (35) *Man ir taip buvo, net dusau, vėmiau, [kol nesurado priežasties].* INT

De re semantinio ryšio atveju galimas ir toks gramatinio laiko formų parinkimo variantas: viename dėmenyje predikato pagrindui parenkamas būtasis dažninis laikas, kitame – būtasis kartinis, plg.:

- (36) *[Kol nebuvo vedęs], mama griežtai jį kontroliuodavo.*

MODELIS $V_{ESAMASIS}$, KOL + $V_{ESAMASIS}$. Kai ESAMASIS LAIKAS vartojamas konkretiems dabartyje vykstantiems veiksams apibūdinti, dėmenys taip pat susiję *de re* ryšiu. Tokiuose sakiniuose paprastai būna leksinių ar kitokių konkretumo rodiklių (kartais esančių net už sudėtinio sakinio ribų, pvz. (38) sakinyje), plg.:

- (37) *[Kol dabartinė teisinė bazė „skylėta“], ir teisininkai, ir ekonomistai, ir politikai vienbalsiai tvirtina, kad labai sunku įrodyti tyčinį bankrotą.* KT
 (38) *Išskrendu dar kartą pamokytas: sporto funkcionieriams sportininkas reikalingas tol, [kol joja ant balto žirgo].* KT

Apie konkrečius praeityje vykusius veiksmus galima taip pat kalbėti esamuoju laiku. Tokiuose sakiniuose pateikiama įvairių konkretumo daviklių, kurie ir parodo, kad konkretus veiksmas jau yra susijęs su praeitimi, pvz., nurodoma tiksli laiko trukmė ar apibūdinama kitokios nei ta, kuri atliekama pasakojimo metu veiklos situacija:

- (39) *Kelionė atgal eina greitai, [kol galiausiai stringame 4 valandom Molodečne].* KT
 (40) *[...] visiškai neskauda, [bet tik iki kol pradėdų daryt atsispaudimus...]* INT

MODELIS $V_{BŪSIMASIS}$, KOL + $V_{BŪSIMASIS}$. Semantinis *de re* ryšys būdingas ir laiko sakiniams su ribos jungiamaisiais žodžiais, kai abiejų sakinio dėmenų pagrindą sudaro BŪSIMOJO LAIKO FORMOS. Tokiuose sakiniuose taip pat būna ne tik iš konteksto aiškių, bet ir sakinyje matomų konkretumo rodiklių – sakinyje kuriamas norint apibūdinti artimos ateities situaciją pagal konkretaus elgesio praeityje modelį, pvz.:

- (41) *Ji šitaip ir sėdės prie lango, [kol sutems].*
 (42) *Ji taip ir vaikščios, [kol paklys arba kas nors netyčia sutikęs parves].*

4.1.2. Semantiniu *de dicto* ryšiu susiję laiko sakinių dėmenys. Tokių sakinių vartoseną skirta apibendrinimui nusakyti.

MODELIS $V_{ESAMASIS}$, KOL + $V_{ESAMASIS}$. Abiejų sakinio dėmenų pagrindas dažniausiai būna išreikštas veiksmažodžio ESAMUOJU LAIKU, pvz.:

- (43) *[Kol katiną šeria], jis pelių nemedžioja.* KT

- (44) [Kol pastate yra žmonių], jis dar „gyvena“. KT
 (45) Miežiai mirkomi (aukštose talpyklose 72 valandas, [kol drėgmė pasiekia 45–46 %]). INT

Universalesnio pobūdžio apibendrinimai gali būti išreiškiami vertinamojo pobūdžio predikatais [23] – beasmenėmis veiksmažodžių formomis ar bevardės giminės būdvardžiais ir prieveiksmiais, plg.:

- (46) [Kol nieko negalima daryti], ligoniui būna įtempta būklė. KT
 (47) Gerai, [kol viskas gerai].
 (48) Viskas gražu, malonu ir džiugina akį, [kol jauna, gaivu, šviežia].

MODELIS $V_{ESAMASIS}$ KOL + $V_{BŪSIMASIS}$. Episteminio modalumo atveju SKIRTINGO GRAMATINIO LAIKO FORMŲ PARINKIMO GALIMYBĖS pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse taip pat sietinos su *de dicto* semantiniu ryšiu. Tokiuose sakiniuose pagrindinio ir šalutinio sakinio dėmenų predikatai gali būti to paties (abiejuose dėmenyse – esamojo laiko veiksmažodžių formos) arba skirtingo gramatinio laiko (kai pagrindiniame dėmenyje – esamasis laikas, šalutiniame – būsiamasis). Šalutinio sakinio dėmens veiksmažodis gali būti to paties gramatinio laiko kaip pagrindinio dėmens veiksmažodis arba pagal gramatinio laiko formą gali būti „pastumtas“ per vieną poziciją ateities kryptimi. Kai pagrindinio dėmens predikatas reikalauja trukmės nuorodos, šalutinio dėmens predikato raiškai gali būti parenkama esamojo ar būsimojo laiko forma, nes ir vienu, ir kitu atveju šalutinio laiko dėmeniu yra apibendrintai nurodoma riba, siejama su situacija ar veiksmu, vykšiančiu ateityje, plg.:

- (49) Kai darbingumas prarandamas dėl suluošinimo [...] darbe [...], darbuotojui darbo vieta [...] paliekama, [kol jis tampa / taps darbingas]. KT
 (50) Vadovų situacija kitokia – jei jiems sukako 62 su puse metų, jų tarnyba gali būti pratęsta iki to laiko, [kol jie sulaukia / sulauks 65 metų], bet ne ilgiau. KT

4.2. Pagrindinio dėmens predikato deontinis modalumas [24]. šalutinio dėmens veiksmažodžio gramatinio laiko formos [25].

4.2.1. MODELIS $V_{ESAMASIS}$ KOL + *ne* + $V_{BŪSIMASIS}$. Kai pagrindiniu dėmeniu apibūdinami su privalėjimu, nurodymu, pageidavimu ar ketinimu susiję veiksmai, tai šalutinis dėmuo (juo perteikiama reikalingo atlikti veiksmo nuoroda yra suvokiama kaip riba – nurodyto veiksmo įgyvendinimo momentas) turi būtojo kartinio laiko veiksmažodžio su neiginiu išraišką, pvz.:

- (51) Moderatorius negali atsijungti (=atsiskirti) nuo grupės, [kol nesurado kito moderatoriaus, kuris jį pakeistų]. INT
 (52) Maišyti negalima, [kol galutinai neišvirė], nes gausis košė. INT
 (53) Reikia tokius greičiau sugaudyti, kol [neapgavo] jūsu. INT
 (54) Reikia tik gerai pasitreniruoti, [kol neiškrito sniegas]. INT
 (55) Trūks, plyš, turiu iš čia pabėgti, [kol manęs dar nenutvėrė]. INT

4.2.2. Sakinio modeliai $V_{ESAMASIS}$ KOL + *ne* + $V_{BŪSIMASIS}$ ar $V_{ESAMASIS}$ KOL + $V_{BŪSIMASIS}$. Sakiniai, kurių pagrindinio dėmens predikatas yra deontinio modalumo, laiko sakinyje gali turėti būsimojo laiko veiksmažodį. Neiginys tokiuose laiko sakiniuose gali būti pavartojamas tik pagrindinio dėmens veiksmažodžiui einant taip pat su neiginiu. Sudarant tokio modelio sakinius šalutinio dėmens semantinį lauką reikia papildyti apibrėžtumo, suvokiamo kaip situacijos raidos lygmuo, rodikliais,

o pagrindiniame dėmenyje gali tekti akcentuoti ribą atliepiamuoju žodžiu ar net pakeisti dėmenų tvarką, plg.:

- (56) Moderatorius negali atsiskirti nuo grupės iki tol, [kol nesuras kito moderatoriaus, kuris jį pakeistų].
 (57) Iki tol, [kol visa tai galutinai išvirs], maišyti negalima, nes gausis košė.
 (58) ?Reikia tokius greičiau sugaudyti iki tol, [kol jie dar kartą neapgaus jūsų].
 (59) Reikia tokius greičiau sugaudyti iki tol, [kol jie apgaus jus].
 (60) [Iki kol iškris sniegas], reikia tik gerai pasitreniruoti.

Tokių papildomo ribos nubrėžimo atliepiamuoju žodžiu pagrindiniame dėmenyje poreikį ir mažesnę neiginio pavartojimo galimybę derėtų aiškinti tuo, kad laiko sakiniai, sudaromi su būsimąjo laiko veiksmažodžiais yra mažiau sugramatintos konstrukcijos nei laiko sakiniai, kurių predikatas išreikštas būtojo kartinio laiko forma su neiginiu.

4.2.3. Šių konstrukcijų sugramatinimą rodo ir laiko sakinių su liepiamosios nuosakos formomis pagrindiniame dėmenyje sukūrimo galimybės – MODELIS $V_{LIEPIAMOJI}$, KOL + **ne** + $V_{BUTASIS}$, pvz.:

- (61) Nusipirk bilietus, [kol jie neišnyko]. INT

Būtojo kartinio laiko veiksmažodis su neiginiu laiko sakinyje kuria prospektyvaus veiksmo nuorodą, o situacijos dinamiškumas ir keitimosi galimybė glūdi jungiamojo žodžio reikšmėje. Analogiškas sakiny su būsimąjo laiko veiksmažodžiu (bet jau teigiamu) įmanomas tik papildžius jį įvairiomis, daugiau apibrėžtumo suteikiančiomis detalėmis. Viena iš priemonių gali būti ir atliepinio bei prieš jį esančios papildomas ribos nuorodos pagrindiniame dėmenyje vartojimas, pvz.:

- (62) Nusipirk bilietus iki tol, [kol jie išnyks].

4.2.4. MODELIS $V_{TARIAMOJI}$, KOL + $V_{TARIAMOJI}$. Kai pagrindinio dėmens predikatas išreikštas tariamąja nuosaka, šalutinio laiko dėmens veiksmažodis gali būti tariamosios arba tiesioginės nuosakos:

- (63) Aš kovočiau, [kol visai pavargčiau].

Neigiamo krūvio predikatai abiejuose dėmenyse šio modelio sakiniuose vartojami norint parodyti dviejų nedarytinių veiksnių ryšį, pvz.:

- (64) Aš bylos nekelčiau, [kol nebūtų išaiškinta mirties priežastis]. INT

MODELIS $V_{TARIAMOJI}$, KOL + $V_{ESAMASIS}$:

(65) [Kol valstybės ekonomika kapstosi iš duobės dugne], turėtų būti labai taupomos biudžeto lėšos. KT

MODELIS $V_{TARIAMOJI}$, KOL + $V_{BUSIMASIS}$:

(66) Įmonės vadovai tariasi su naftos perdirbimo įmonėmis, kad jos produkciją, [kol gaus pranešimą, jog galima ją tiekti], pasilaikytų. KT

5. Faktyvumas. Laiko sakinio modelio su neiginiu ir būtojo laiko veiksmažodžiu sugramatinimo priežastis gali būti faktyvių ir nefaktyvių sakinių pavartojimo dažnio skirtumas. Faktyvaus statuso sakiniai galbūt ir įprastesni rašomojoje kalboje, bet šnekamojoje kalboje esant didesniai trumpesnių ir tikslesnių formuluočių poreikiui, nefaktyvūs sakiniai [26] yra dažnai vartojami, nes padeda perteikti su ateitimi – ketinimais, raginimais, liepimais, poreikiais susijusią informaciją. Talmy Givón keturias propozicinio modalumo grupes faktyvumo požiūriu apibūdina taip: prielaida ir realus teiginys yra faktyvūs, irrealus teiginys bei neigiantis tvirtinimas yra apibūdinami kaip nefaktyvūs (Givón 2001: 303).

6.1. Deontinis pagrindinio dėmens predikatas. Tokiuose sudėtinuose sakiniuose laiko sakiniai su neigiamo krūvio būtojo laiko veiksmažodžiu vartojami taip pat nefaktyviam – ateityje vyksiančiam – veiksmui žymėti. Šiuose sakiniuose dar neįvykusio veiksmo situacija vertinama ir kaip laiko riba, ir kaip poreikio, raginimo priežastis. Sakiniu matuojamas kintančios situacijos artėjimas, kuriuo yra aiškinamas poreikis atlikti pagrindiniu sakinio dėmeniu įvardijamus deontinio modalumo veiksmus. Pagrindinio dėmens nefaktyvus veiksmas apibūdinamas su ketinimais susijusią veiklą nurodyti galinčiomis tiesioginės (esamojo ar būsimojo laiko), liepiamosios ar tariamosios nuosakos asmenuojamų veiksmažodžių formomis. Šalutinio dėmens pagrindu tampa tik su neiginiu (tuo šie sakiniai skiriasi nuo episteminio modalumo sakinių, kuriuose galimos veiksmažodžio be neiginio formos) galinti eiti būtojo laiko veiksmažodžio forma, skirta taip pat nefaktyviam – dar neįvykusiam, taigi ateities veiksmui, nurodyti, plg.:

(67) *Bėgu / Bėgsiu / Bėgtum / Bėk, [kol vaikai neatsibudo].*

Ribos reikšmės jungiamasis žodis ir neiginys leidžia taip įvardijamą veiksmą vertinti kaip nefaktyvų (nes tai neigiamas tvirtinimas). Jungiamasis žodis nurodo ribą, o irrealų veiksmą (skatinimą, ketinimus) žymintis pagrindinis dėmuo stiprina laiko sakinio veiksmo nefaktyvumą.

Tokio tipo sakinių modelio struktūra atrodo ypatingesnė bendrame laiko sakinių kontekste – su ribos jungiamuoju žodžiu einantis būtojo laiko veiksmažodis atrodo turėtų nurodyti ankstesnę veiksmą. Bet kadangi ši būtojo laiko veiksmažodžio forma eina kartu su neiginiu, ja nurodomas veiksmas suvokiamas kaip neįvykęs. (67) sakinio galimų variacijų fone, šalutinio dėmens pagrindą sudaro neigiamas fazinis veiksmažodis (todėl nefaktyvus), kurio teigiama forma, fiksuojanti faktyvų veiksmą, analogiškos struktūros sakinyje būtų netinkama, plg.:

(68) **Bėgu / *Bėgsiu / *Bėgtum / *Bėk, [kol vaikai atsibudo].*

6.2. Episteminis pagrindinio dėmens predikatas. Tokiuose sudėtinuose sakiniuose paprastai pagrindinio ir šalutinio dėmenų veiksmažodžiai būna to paties gramatinio laiko, pvz.:

(69) *[Kol vaikai atsibudo / atsibusdavo], aš spėjau / spėdavau sutvarkyti namus.*

(70) *[Kol vaikai atsibunda], jis rytais spėja padaryti daug darbų.*

(71) *[Kol vaikai atsibus], jis spės viską sutvarkyti.*

Kartais šalutinio dėmens veiksmažodžiu nurodomo veiksmo riba savo gramatine laiko išraiška (lyginant su pagrindinio dėmens veiksmažodžio nurodomu veiksmu) gali ne tik sutapti, bet ir būti pastumta laiko ašyje į priekį, plg.:

(72) *Lietuvoje motinystės pašalpa {yra} mokama, [kol vaikui sukanka / sukaks treji metai].*

Sudėtinio sakinio dėmenys gali būti ir teigiami, ir neigiami. Abiejuose dėmenyse einant veiksmažodžiams su neiginiu, išryškintas neprasidėjusių veiksmų santykis, pvz.:

(73) [Kol neišgirdo žingsnių], Valentas nesuprato, kad ji yra grįžusi.

Tokiuose sakiniuose šalutinio dėmens neigimo reikšmės laukas gali būti patikrinamas teigiamu sakiniu su *kai tik*. Tuomet abiejuose dėmenyse esantis neiginiai yra naikinami, plg.:

(74) [Kai tik išgirdo žingsnius], Valentas iškart suprato, kad ji yra grįžusi.

Išvados. Prijungiamaisiais laiko sakiniais su jungiamaisiais žodžiais *kol, iki, ligi, pakol* gali būti perteikiami ne tik veiksmy sekos arba vienalaikiškumo santykiai, bet ir siekiama paryškinti papildomus laiko reikšmės aspektus, pavyzdžiui, kartu su vienalaikiškumo reikšme pabrėžti trukmę ir ribas pagal santykį su kitu veiksmu (*Jis žiūrėjo tą laidą, [kol valgė]*), arba parodyti veiksmų seką, išryškinant pastangas, kurios matuojamos veiksmo trukme.

Pagrindinio ir šalutinio dėmenų veiksmožodžiai tarpusavyje gali sudaryti tam tikro pobūdžio gramatinio laiko formų derinius. Bendra aptariamo prijungiamųjų sakinių modelio gramatinių ypatybių apžvalga rodo, kad nuo pagrindinio dėmens predikato modalumo priklauso šalutinio dėmens veiksmožodžio gramatinio laiko parinkimas ir neiginio pavartojimo galimybės. Episteminio modalumo sakiniuose pagrindinio ir šalutinio dėmenų pagrindu paprastai eina to paties gramatinio laiko veiksmožodžių formos. Skirtingo gramatinio laiko formų parinkimo galimybės tokiuose sakiniuose sietinos su *de dicto* semantiniu ryšiu. Kai pagrindinio dėmens predikatas gauna deontinio modalumo išraišką, prijungiamajam laiko sakiniui paprastai parenkama tokio modelio struktūra: ribos reikšmės jungiamasis žodis, neiginys ir būtojo kartinio laiko veiksmožodinė forma. Šiomis struktūrinėmis ypatybėmis ir didesniu gramatinimo laipsniu išsiskiriantys laiko sakinių su ribos jungiamaisiais žodžiais modeliai semantiškai susiję su poreikiu fiksuoti besikeičiančios situacijos artėjimą. Poreikis, noras, būtinybė atlikti tam tikrą veiksmą siejami su kitu, dar neprasidėjusiu veiksmu.

Šaltinių sutrumpinimai:

BSŽ – *Bendriniai XX a. spaudos žodžiai. Elektroninis dažninis žodynas*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius, 2004. Projekto vadovas Antanas Pakerys.

DP – Adamonytė Veronika, Lučinskienė Milda, Pajėdienė Jūratė, Šinkūnas Mindaugas, sudaryt., *Mikalojus Daukša, Postilė, 1599: elektroninė tiesioginė ir atvirkštinė žodžių formų konkordancijos*: [Elektroninis tekstas]. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

KT – Kompiuterinės lingvistikos centro *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* <http://donelaitis.vdu.lt/>

Literatūra

Ambrazas Vytautas (ed.) 1997: *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.

Ambrazas Vytautas (red.) 2006 (1994) : *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ambrazas Vytautas 1976: Prijungiamieji sakiniai, in Kazys Ulvydas (red.), *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius, Mokslo, 789–916.

Ambrazas Vytautas 2006: Sudėtinis sakiny. Prijungiamieji sakiniai, in Vytautas Ambrazas (red.), 658–696.

Ambrazas Vytautas, 1972: Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinių struktūriniai tipai. *Baltistica* 8 (1), 23–48.

Biber Douglas et. al. 2000: *Longman Grammar of Spoken and Written Language*, London: Longman.

Croft William 2001: *Radical Construction Grammar, Syntactic Theory in Typological Perspective*, Oxford: Oxford University Press.

Drotvinas Leonardas 1962: Apie dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos laiko konstrukcijas. *Lietuvos TSR MA darbai*. Serija A, 1 (12), 249–265.

Givón Talmy 1984: *Syntax. A Functional-typological Introduction*. Vol. 1, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Givón Talmy 2001: *Syntax. An Introduction*. Vol. 1, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Grumadienė Laima, Žilinskienė Vida 1997: *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo aidai.

Haiman John 1985: *Natural Syntax*. Cambridge: University Press.

Holvoet Axel, Judžentis Artūras 2003: Sudėtinio prijungiamojo sakinio aprašymo pagrindai, in Axel Holvoet, Artūras Judžentis (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1), 115–172.

Holvoet Axel, Judžentis Artūras, 2004: Nuosakos kategorijos struktūra, in Axel Holvoet, Loreta Semėnienė (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 2), 77–104.

Holvoet Axel, Pajėdienė Jūratė 2004: Laiko kategorija ir laiko formos, in Axel Holvoet, Loreta Semėnienė (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 2), 121–140.

Labutis Vitas 1998: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Miliūnaitė Rita 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Pajėdienė Jūratė 2004: Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai, *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 35–53.

Pajėdienė Jūratė 2008: Kai kurie prijungiamųjų laiko sakinių semantikos aspektai, *Lietuvių kalba* 2, www.lietuviukalba.lt

Valiulytė Elena 1995: Sintaksinė laiko raiška. *Lituanistica* 22, 68–81.

Išnašos

[1] „Dėmenų ryšio pobūdis nuo jų skaičiaus nepriklauso, todėl [...] kalbant apie prijungiamuosius sakinius, apsiribojama iš dviejų dėmenų sudarytais sakiniais“ (Ambrazas 1972: 23).

[2] Siekiant išlaikyti lietuviškos gramatinės terminijos tradiciją straipsnyje VEIKSMU apibendrintai apibūdinama bet kokia situacija, kuri reiškia predikatu, plg. Ambrazas 1976; 2006 (1994); 1997; Vitas Labutis pristatydamas šalutinius laiko sakinius linkęs pavartoti ir fakto (Labutis 1998 : 291), ir veiksmo (Labutis 1998 : 292) sąvokas.

[3] Apie pagrindinio ir šalutinio dėmens sąvokų vartojimą lietuvių kalbotyroje žr. Holvoet, Judžentis (2003: 117).

[4] Jungiamuoju žodžiu laikomas kiekvienas žodis, vartojamas kaip sudėtinio sakinio dėmenų jungimo rodiklis (Holvoet, Judžentis 2003: 122).

[5] „Šalutinį dėmenį platesne prasme galima apibrėžti kaip prijungiamojo sakinio bei prijungimo rodiklio visumą“ (Holvoet 2003: 101).

[6] „Jungiamieji žodžiai [...] įeina į šalutinio dėmens sudėtį.“ (Ambrazas 2006 (1994): 659–660).

[7] Tradiciškai lietuvių kalbotyroje prijungiamaisiais sakiniais įprasta vadinti jungtukinius šalutinius sakinius, kurių predikatai yra asmenuojamosios veiksmažodžio formos, plg.: „Apžvelgiami [...] sakiniai su prijungiamaisiais laiko aplinkybės jungtukais“ (Drotvinas 1962: 249); „prie laiko prijungiamųjų sakinių skirtini tik tie sakiniai, kuriuose laiko santykiai yra gramatiškai išreikšti“ (Ambrazas 1972: 31). Gramatiniuose aprašuose būdavo aptariamas šalutinio laiko sakinio / dėmens ir laiko aplinkybės funkcijos panašumas (Ambrazas 1976: 844) bei galimybė vartoti dalyvines, pusdalyvines, padalyvines aplinkybes „kaip laiko, priežasties, sąlygos ir pan. prijungiamųjų sakinių šalutinių dėmenų“ atitikmenis (Ambrazas 1976: 527), bet net ir dalyvines aplinkybes, einančias su jungiamaisiais žodžiais, buvo vengiama įvardinti sakiniais. Funkcinius panašumus Vitas Labutis formulavo taip: „Tariniu pasakymo fakto laiką galima išryškinti kitu faktu. Šiam reikalui tinka dalyvinės, padalyvinės ir pusdalyvinės konstrukcijos ir šalutiniai predikatiniai dėmenys (šalutiniai sakiniai)“ (Labutis 1998: 291). Elena Valiulytė sintaksiniais variantais vadino paprastą laiko aplinkybę, dalyvines konstrukcijas ir sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmenį su specialiais laiko reikšmės jungtukais (Valiulytė 1995: 68).

[8] „Pagal šalutinio sakinio veiksmažodines formas šalutiniai sakinio dėmenys skirstomi į finitinius, kurių pagrindą sudaro asmenuojamosios veiksmažodžio formos, ir nefinitinius, kurių pagrindą sudaro neasmenuojamosios veiksmažodžio formos“ (žr. Holvoet, Judžentis 2003: 120). Bendrą finitinių ir nefinitinių prijungiamųjų laiko sakinių palyginimą žr. Pajėdienė 2004.

[9] Sakinių pavyzdžiai iš *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* pateikiami su santrumpa KT, kiti internetinės paieškos metu atrinktų cituojamų sakinių pavyzdžiai pateikiami su santrumpa INT. Apie šaltinių pasirinkimą, vartosenos duomenų atrankinį ir tikrinamąjį fiksavimo/paieškos būdus, jų privalumus ir trūkumus, žr. Miliūnaitė (2009: 94–95, 97).

[10] *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* aprašant prijungiamuosius laiko sakinius (jais laikomi tik dėmenys su asmenuojamaisiais veiksmažodžiais) nurodoma, kad „[d]ėmenys dažniau jungiami jungtuku *kol*, rečiau – *iki*, *ligi*.“ (Ambrazas 2006 (1994): 683).

[11] Šiame žodyne pateikiamos ir sakinių, kartais net su nemenka kontekstine aplinka, ištraukos. Pvz., *iki* jungiamojo žodžio funkciją atlieka nurodytu jungtuko ir dviemrieveiksmio *iki* atvejais (ištraukų kortelės 6K-3586-2, 6K-2078-5, 8K-2185-7 in Pakerys, vad. 2004).

[12] Plg. žodyne *Bendriniai XX a. spaudos žodžiai* nurodytas prielinksnio funkciją atliekančio *iki* fiksacijų skaičius yra 548, o jungiamojo žodžio funkciją *iki* atlieka tik 3 sakinių fiksacijose; prielinksnis *ligi* – 56, *lig* – 20 fiksacijų, o jungiamojo žodžio funkciją *lig* atlieka 2 sakiniuose (žr. Pakerys 2004). Dar plg. *Dažniniame dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodyne* pateikiamus duomenis (deja, skaitytojas negali patikrinti jų tikslumo): jungtukas *kol* – dažnis 371 (248 imtys);rieveiksmis *kol* – 95 (75);rieveiksmis. *iki* – 74 (35); jungtukas *iki* – 8 (2), dalelytė *lig* – 2,rieveiksmis *lig tol* – 1 (Grumadienė, Žilinskienė 1997: 8; 25; 30; 133; 282; 350).

[13] Mikalojaus Daukšos *Postilėje* matomas vertėjo polinkis *iki* vartoti labiau ne kaip atskirą jungiamąjį žodį, bet kaip *ik kolai* samplaikos reikšminį elementą. Daukšos *Postilėje* ribos reikšmės laiko sakinių vartoseną kiekybiniu požiūriu pagal jungiamuosius žodžius išsidėlioja taip: laiko sakinių su *kolai* – 47 %, su *ik kolai* – 42 %, su *ik* – 11 %, su *pakolay* – 1% (plg. DP). Greičiausiai dėl tarmės skirtumų Konstantino Sirvydo *Punktuose Sakymų* šie žodžiai kaip jungiamieji beveik nevartojami, o Jono Bretkūno *Postilėje* – gana populiarūs.

[14] Apie sudėtinių laikų struktūrą, žr. Holvoet, Pajėdienė (2004: 131–134).

[15] Apie tai, kad dalyvinės konstrukcijos gali būti vertinamos kaip labiau sugramatintos prieviksminių (=prijungiamųjų) sakinių versijos, plg. Croft (2001: 344tt).

[16] Sakinius su įvykio veiksmo dalyviu be neiginio gal ir su didesne atsarga reikėtų laikyti nefinitiniais. Šio modelio sakinių semantinės galimybės taip pat sietinos su poreikiu įvardinti besikeičiantį procesą, o jungties (nesvarbu, kad praleistos) semantinės galios labiausiai pajėgios padėti perteikti tokią reikšmę, plg. *Nelįsk, kol puodas dar yra įkaitęs*.

[17] Dar dažniau ribinių sekos situacijų įvardijimui būna parenkamos daiktavardžio konstrukcijos su prielinksniu *prieš*, pvz.: *prieš apskaitą, prieš montavimą*.

[18] Apie laisvą dėmenų tvarką laiko sakiniuose, žr. Ambrazas (1976: 844). Prieviksminių konstrukcijų poziciją nulemti gali tekstiniai ir pragmatiniai faktoriai (Biber 2000: 131).

[19] Daugelis prijungiamųjų anglų kalbos sakinių (kartu su savo prijungiamuoju jungtuku) gali būti gana laisvai perstumiami į kitą poziciją ir sudaryti, jei ne visiškai sinonimišką, tai bent gramatišką sakinį (žr. Haiman 1985: 40–41). Laisvą dėmenų tvarką arba prieviksminio sakinio galimybę būti perkeltam iš vienos pozicijos į kitą, bet tik kartu su jungiamuoju žodžiu, Williamas Croftas vadina šių sakinių gramatiniu požymiu, skiriančiu juos nuo sujungiamojo sakinio dėmenų (Croft 2001: 329).

[20] „Episteminis modalumas yra susijęs su žmonių žiniomis apie pasaulį.“ (Holvoet, Judžentis 2004: 82); „Episteminiai predikatai modifikuoja teiginius, kuriuos galima vertinti teisingumo požiūriu, o šios operacijos rezultatas taip pat yra teiginys, kurio teisingumą galima nustatyti.“ (ten pat, 85).

[21] Apie tiesioginės nuosakos kaip nežymėto nuosakos kategorijos narį ir nežymėtą episteminės sistemos narį, žr. Holvoet, Judžentis 2004: 86t.

[22] Apie sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių dėmenų *de re* ir *de dicto* semantinę ryšį, žr. Pajėdienė 2008.

[23] Apie vertinamojo pobūdžio predikatus, apie etinių, pragmatinių, estetinių vertinimų sąsają su modalumu, žr. Holvoet, Judžentis (2003: 168–169).

[24] „Deontiniu modalumu – skirtingai nei episteminium – apibūdinami ne teiginiai, o abstrakčios propozicijos, reiškiančios kokių nors subjektų veiksmus arba poelgius.“ (Holvoet, Judžentis 2004: 83). „[...] bendriausią deontinio modalumo pagrindą sudaro ne normos, o apskritai valios aktai, todėl deontinio modalumo sričiai priskirtina ir liepiamosios nuosakos [...] reikšmė“ (Holvoet, Judžentis, ten pat).

[25] Deontinis predikato modalumas nulemia ir semantinę sakinio dėmenų ryšį – šiems sakiniams paprastai būdingas *de dicto* ryšys.

[26] „Deontinių predikatų valdomi šalutiniai sakiniai iš principo visada yra nefaktyvūs ir nesudaro sąlygų faktyvumui pasireikšti.“ Holvoet, Judžentis (2004: 95).

Gauta 2009 m. gruodžio 30 d.

Priimta 2010 m. sausio 29 d.

Jūratė PAJĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5,
10308 Vilnius, Lietuva
[juratep@ktl.mii.lt]